

Terugblikken

een eeuw in statistieken

Voorwoord

Het Centraal Bureau voor de Statistiek is in 1892 klein begonnen als een 30-koppige Centrale Commissie voor de Statistiek, opgericht om openbare besturen, waaronder de departementen, advies te geven over statistieken en om zelf statistieken te maken die van belang waren voor praktijk en beleid. Statistieken zouden vanaf dat moment definitief de grondslag vormen voor de voorbereiding en de evaluatie van beleid.

De CCS-leden deden het statistiekmaken naast een volledige baan. In 1899 is daarom het Centraal Bureau voor de Statistiek opgericht, als professioneel werkbureau met een kleine wetenschappelijke staf. Met de *Jaarcijfers*, de *Maandcijfers* en andere periodieke opgaven betreffende Nederland en Nederlandsch-Oost-Indië, een statistiek van spaar- en leenbanken en een statistiek van gemeentefinanciën was het publicatiefonds nog beperkt. In 2010 was het bureau 111 jaar oud, werken er bijna 2 500 mensen en bracht het in 2009 ruim 3 duizend publicaties (persberichten, conjunctuurberichten, boeken, elektronische publicaties en Statlinetabellen) naar buiten.

Terugblikken, een eeuw in statistieken geeft een bloemlezing van de thema's en onderwerpen waarover het bureau al meer dan een eeuw in-

formatie verzamelt en publiceert. Dan blijkt hoeveel er in de afgelopen eeuw is veranderd in ons land.

De bevolking is toegenomen van 5,1 miljoen in 1900 naar 16,6 miljoen in 2010. We zijn niet alleen met meer, we worden ook steeds ouder. Samen met het achterblijven van nieuwe aanwas is hierdoor het aandeel ouderen in de bevolking snel toegenomen.

Rond 1900 woonden zeven op de tien Nederlanders in een woning met drie of minder vertrekken (inclusief keuken). Woningen waren overvol. Nu telt 80 procent van de woningen vier vertrekken of meer.

Het hoger onderwijs is vooral na 1945 explosief gegroeid, vooral dankzij de grote toename van vrouwelijke studenten. Ook de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt steeg spectaculair. Per inwoner verdienden we in 2009 vier keer zoveel als net na de oorlog. Het energieverbruik is sinds 1945 verachtvoudigd.

Alle statistieken zijn te vinden op de website van het CBS (www.cbs.nl).

De Directeur-generaal van de Statistiek
Drs. G. van der Veen

Den Haag/Heerlen, december 2010

Inhoud

Voorwoord	3	Gezondheid	47
		Bestrijding hartziekten succesvol	48
Bevolking	7	Matige drinkers	50
Snelle vergrijzing	8	Lof voor erwten en boon	52
Overlevingskansen	10		
Golven immigranten	12	Energie, milieu en natuur	55
Zonder huwelijk een kind	14	Energieverbruik	56
		Vuilnisophaal	58
Economie	17		
Aandelen bloeien in voorjaar	18	Verantwoording	61
Ongelijke inkomens	20		
Na 1948 verviervoudiging verdiensten	22		
Groei en krimp	24		
Drukker in de wei	26		
Arbeid	29		
Geregelde lonen	30		
Inhaalslag werkende vrouwen	32		
Stakingspatronen	34		
Welzijn	37		
Steeds meer academici	38		
Toenemende onkerkelijkheid	40		
Bijstand: van inkomen naar werk	42		
Nieuwe woonstandaarden	44		

*Sillard „Populair
Verquinning*

Heimekens Bier

Bevolking

Snelle vergrijzing

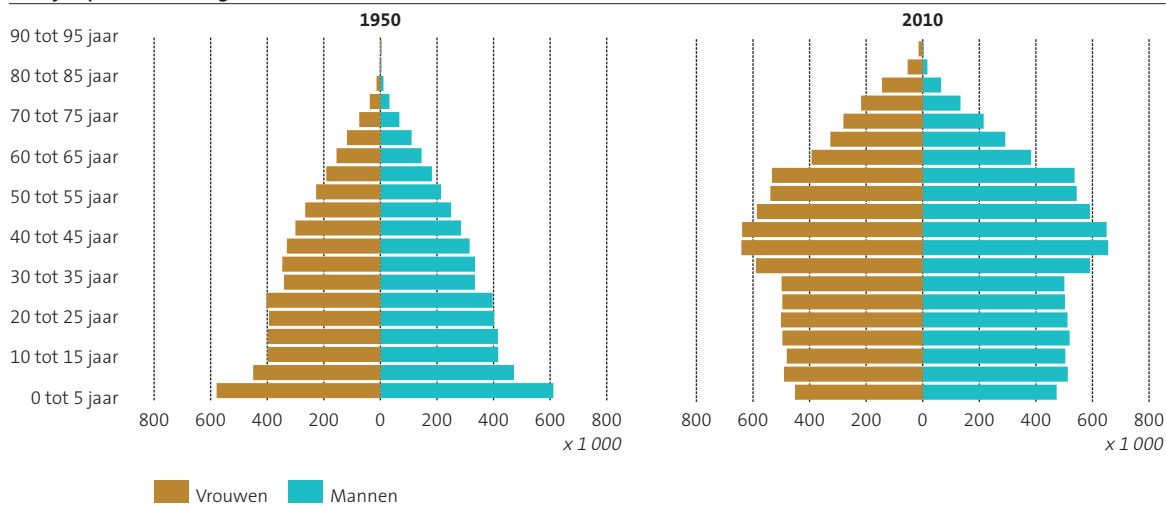
De leeftijdsamenstelling van de Nederlandse bevolking is sinds 1950 sterk veranderd. Het aandeel jongeren in de bevolking, de zogeheten groene druk, is afgenomen, het aandeel ouderen (grijze druk) is toegenomen.

In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw was de groene druk nog hoog: op elke tien 20- tot 65-jarigen (de potentiële beroepsbevolking) waren er ongeveer zeven jongeren. Voor-

al door de sterke afname van het aantal geboorten in de jaren zeventig is de groene druk snel lager geworden. In 2010 is de verhouding ongeveer vier op de tien.

De grijze druk is sinds de jaren vijftig langzaam toegenomen. In 1950 was er op elke tien 20- tot 65-jarigen nog geen anderhalve 65-plusser. Momenteel zijn dat er tweeënhalf. Vanaf 2011, als de babyboomgeneratie tot de ouderen gaat behoren, zal de grijze druk snel toenemen. De

Leeftijdsopbouw bevolking

piek ligt volgens de meest recente bevolkingsprognose rond 2040. Dan zullen er op elke tien 20- tot 65-jarigen vijf 65-plussers zijn.

De grijze druk zal in de toekomst nog verdubbelen, maar de demografische druk – een benadering van de balans tussen niet-werkenden en werkenden – neemt veel minder sterk toe. Naar verwachting zullen er in 2040 per honderd 20- tot 65-jarigen 88 jongeren en ouderen zijn. Nu zijn dat er 67.

Onder de ouderen is vooral de groep alleroudsten (80-plus) sterk gegroeid. In 1950 waren er nog geen 100 duizend 80-plussers in ons land,

nu zijn het er ruim zes keer zoveel. Door de hogere levensverwachting van vrouwen zijn er onder de ouderen meer vrouwen dan mannen. Momenteel zijn er onder de 80-plussers twee keer zoveel vrouwen als mannen. Door de verwachte toename van de levensverwachting van mannen zal deze verhouding over enkele decennia weer sterk zijn gedaald. De toename van het aandeel 80-plussers zal nog verder doorgaan. Een piek wordt verwacht in 2026 als de eerste babyboomers 80 jaar zullen worden.

Vergrijzingspiek in 2026

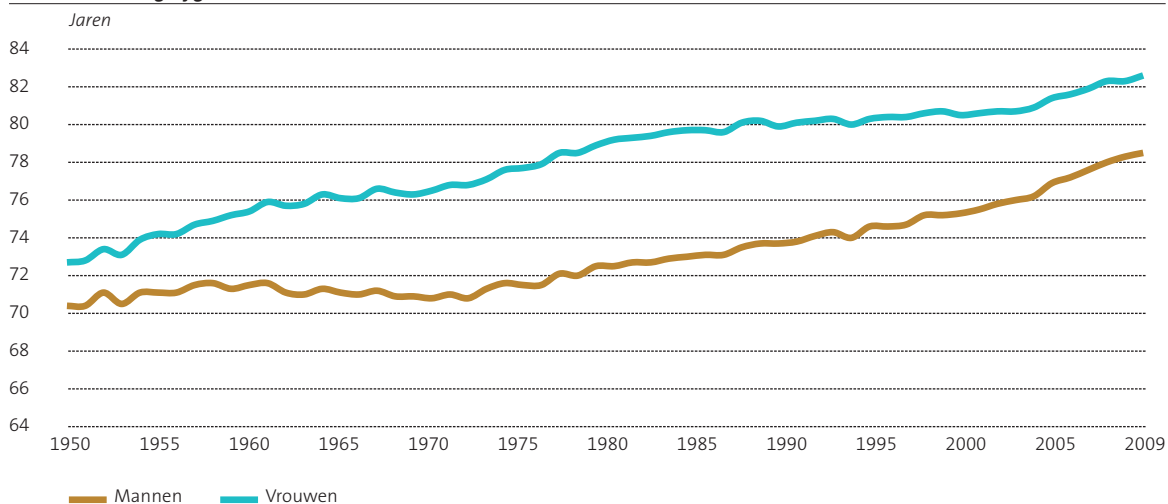
Overlevingskansen

In 1950 hadden pasgeboren jongens een levensverwachting van 70,3 jaar, tegen 78,5 jaar in 2009. Deze verbetering van hun levensverwachting vond grotendeels plaats vanaf het midden van de jaren zeventig. Sinds 1975 is de levensverwachting van mannen met gemiddeld twee maanden per jaar toegenomen. Een gezondere leefstijl, minder roken en betere medische technieken zijn de belangrijkste redenen voor de toename van het aantal levensjaren.

Pasgeboren meisjes hadden in 1950 een levensverwachting die 2,3 jaar hoger lag dan die van pasgeboren jongens. Het aantal jaren dat ze mochten verwachten te leven nam voor hen, anders dan voor jongens, echter ook in de jaren vijftig en zestig aanzienlijk toe. Momenteel ligt hun levensverwachting met 82,6 jaar 4,1 jaar hoger dan die van mannen.

Vrouwen kunnen dus verwachten langer te leven dan mannen en het verschil is zelfs groter

Levensverwachting bij geboorte

dan in 1950. Begin jaren tachtig bereikte het verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen een hoogtepunt van 6,7 jaar, vanwege de toegenomen aan roken gerelateerde sterfte onder mannen. Omdat vrouwen later ook op grotere schaal zijn gaan roken en zij nu ook vaker sterven aan de gevolgen van het roken, is het verschil in levensverwachting inmiddels teruggebracht.

De levensverwachting van 65-jarigen is ook toegenomen, maar met minder jaren. Voor mannen nam de levensverwachting van 65-jarigen toe van 14,1 jaar in 1950 naar 17,4 jaar in

2009. Voor vrouwen steeg diezelfde verwachting van 14,6 tot 20,8 jaar.

Ook de laatste jaren is de levensverwachting op 65-jarige leeftijd nog flink toegenomen. De totale stijging van de levensverwachting sinds 2002 is zelfs voor een groot deel toe te schrijven aan de relatief sterke daling van de sterfte op leeftijden vanaf 65 jaar.

Golven immigranten

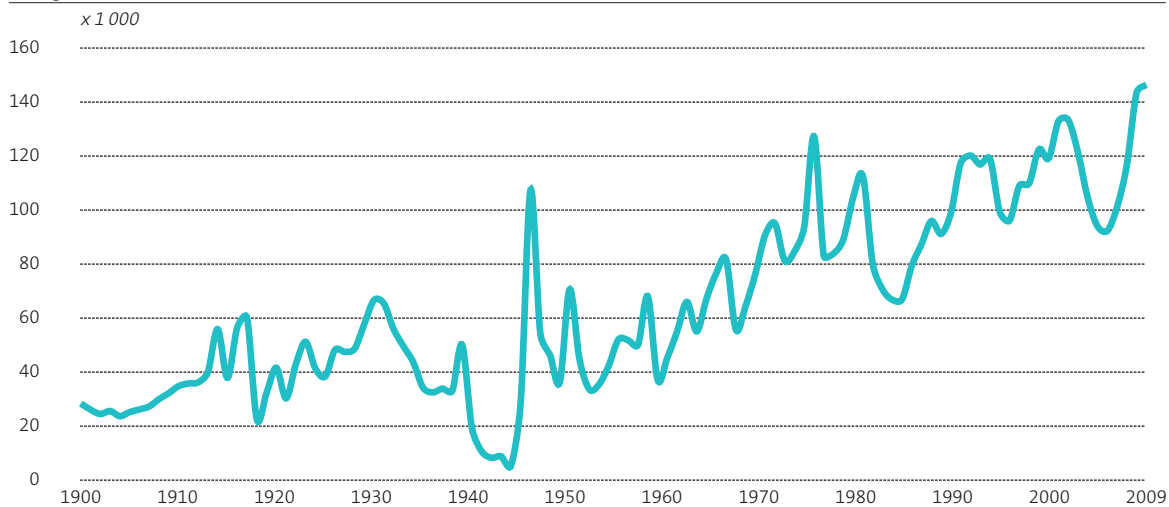
De afgelopen eeuw hebben zich grote groepen niet-Nederlanders in ons land gevestigd. Deze immigranten kwamen in golven.

Begin 1900 waren immigranten nog vooral pas-santen. Het waren seizoenarbeiders die de Nederlandse boeren kwamen helpen met oog-sten, en ambulante handelaren. De grote stromen kwamen met het begin van de Eerste Wereldoorlog, in 1914. Bijna een miljoen Belgi-sche vluchtelingen zochten hier beschutting

tegen het oorlogsgeweld. Tijdens de Eerste Wereldoorlog strandden verder zo'n 2 duizend Chinese zeelieden in ons land.

In de jaren twintig kwamen enkele tienduizen-den meisjes uit Duitsland en Oostenrijk hiernaartoe als dienstbode. Vele duizenden gast-arbeiders uit Polen, Slovenië, Italië, Duitsland en België werkten toen al in de Limburgse mijnen. Van blijvende aard was na de Tweede Wereld-oorlog de vestiging van 12 duizend Molukkers en

Immigratie

van meer dan 300 duizend Indische Nederlanders. In de jaren zeventig kwam een omvangrijke migratie uit Suriname op gang. De onafhankelijkheid in 1975 leidde uiteindelijk tot het vertrek van een derde van de Surinaamse bevolking naar Nederland. Antillianen en Arubanen kwamen zo'n tien jaar later.

Grootscheepse migratie van mensen uit andere landen begon aan het eind van de jaren zestig. Nederlandse bedrijven aasden op buitenlandse arbeiders voor laaggeklasseerd werk in de mijnbouw, de textiel- en de metaalindustrie, waarvoor ze geen Nederlanders konden krijgen. Zij hadden hun ogen gericht op de overschotten

aan ongeschoolde arbeiders in de landen rondom de Middellandse Zee. Deze gastarbeiders kwamen op kortlopende contracten. Van deze arbeidsmigranten zijn met name Turken en Marokkanen hier gebleven. Het werd hen toegestaan vrouw en kinderen te laten overkomen. Hierdoor steeg vanaf 1973 de volgmigratie uit Turkije en Marokko.

De laatste jaren neemt de migratie uit nieuwe landen van de Europese Unie – Polen (EU-lid sinds 2004), Roemenië en Bulgarije (leden sinds 2007) – snel toe. In 2008 en 2009 was bijna een kwart van de Europese immigranten afkomstig uit deze landen.

Zonder huwelijk een kind

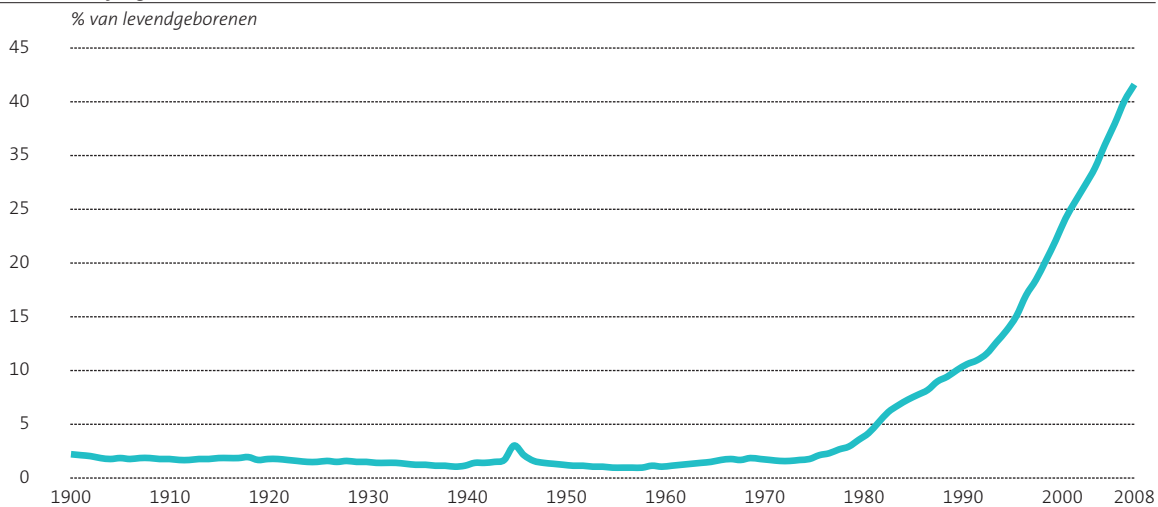
Aan het begin van de vorige eeuw was het aandeel buiten het huwelijk geboren kinderen, naar hedendaagse begrippen, klein. In 1900 was 2,6 procent van de geboorten buitenechtelijk, tien jaar later 2,1 procent en in 1935 nog maar 1,5 procent. Het waren ook in Europees opzicht zeer lage cijfers.

Een omvangrijk probleem was het ongehuwde moederschap dus niet. Disciplinerende was dan ook de belangrijkste reden voor de beleids-

aandacht die er was voor ongehuwde moeders. Al heel vroeg, in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, werden 'nette' vrouwen ingezet om via intensief huisbezoek vrouwen uit kwetsbare gezinnen vertrouwd te maken met de mores van een burgerlijk leven en hen de nieuwe inzichten over hygiëne en kinderverzorging bij te brengen.

Tot 1981 bleef het percentage buitenechtelijke geboorten onder de 5. Daarna ging het per jaar

Buitenechtelijke geboorten

omhoog. In 1988 was het percentage al 10, tien jaar later 20. Vandaag de dag wordt bijna de helft van alle pasgeborenen buiten het huwelijk geboren.

Deze forse stijging van het aantal niet-echtelijke kinderen illustreert hoe gewoon het is geworden om buiten het huwelijk, maar doorgaans wel binnen een relatie, een kind te krijgen. De geboorte van een kind is ook steeds minder vaak een reden om alsnog te trouwen. De situatie waarin deze kinderen worden geboren, verschilt volledig van die van een halve eeuw geleden. Tot begin jaren tachtig

waren het vaak jonge, alleenstaande meisjes die ongewenst zwanger werden. Tegenwoordig komen niet-echtelijke kinderen meestal ter wereld als gewenst kind van ongehuwd samenwonende paren.

Het aandeel niet-echtelijke geboorten is tegenwoordig vooral hoog onder jonge moeders (15 tot 25 jaar) en onder oudere moeders (35 jaar en ouder).

Tot halverwege de jaren zeventig was nog geen 10 procent van de kinderen van 15- tot 25-jarige moeders niet-echtelijk. Inmiddels is dit twee derde.

Economie

Aandelen bloeien in voorjaar

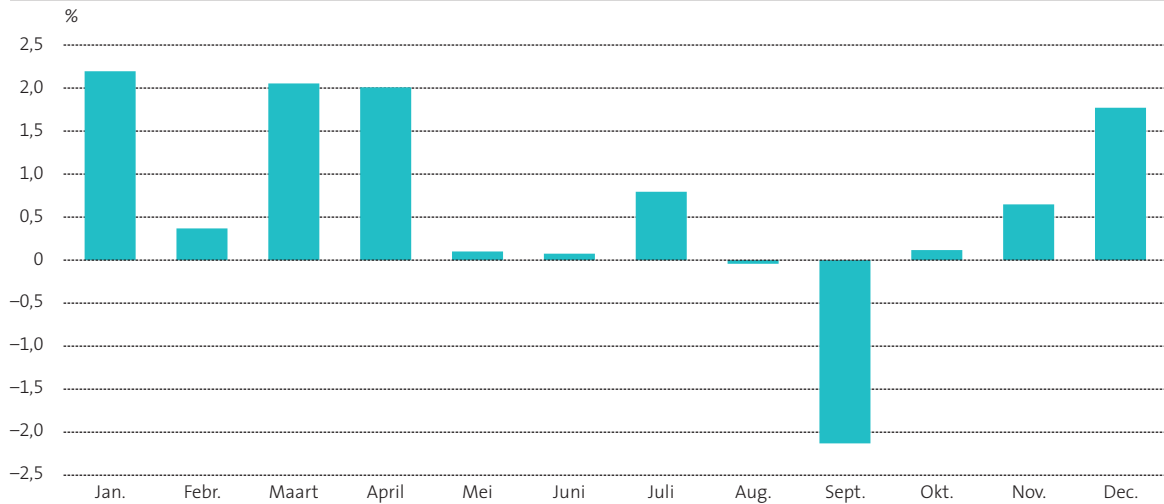
De koers van een aandeel staat onder invloed van vele factoren, zoals de koers-winstverhouding van de onderneming en de winstverwachting, maar ook macro-economische effecten als wisselkoersen en inflatie spelen een rol.

De koersvorming heeft ook een subjectief aspect. Als iedereen denkt dat de beurs gaat stijgen en vervolgens aandelen gaat kopen, dan stijgen de aandelen, ook als hier geen fundamentele gronden voor zijn.

Ook het seizoen heeft een invloed op de koersvorming van aandelen. In de periode 1953–2009 was de koersstijging over de eerste helft van het jaar nog ruim 7 procent, in de tweede helft van het jaar was die maar 1,5 procent. Hierbij moet worden bedacht dat in de eerste helft van het jaar meer dividend wordt uitgekeerd dan in de tweede helft.

Het seizoenpatroon is opmerkelijk stabiel in de tijd. Het patroon gaat zelfs op in de 21ste eeuw

Gemiddeld koersrendement aandelen per maand, 1953–2009

waarin de rendementen voor beleggers daalden door de internetbubbel en de kredietcrisis. Het gemiddelde rendement was zowel in het eerste als het tweede halfjaar negatief, maar het verlies was in het tweede halfjaar gemiddeld 2 procent groter dan in de eerste helft.

Januari is de beste maand voor aandelenbeleggers. De gemiddelde koersstijging in de 57 januari maanden sinds 1953 bedraagt 2,2 procent. Ook de maanden maart en april geven over deze periode een gemiddelde koerswinst van meer dan 2 procent. September is de enige maand die over de periode 1953–2009 duidelijke

koersverliezen laat zien, gemiddeld ruim 2 procent.

Een oude beurswijsheid zegt: 'Sell in May and go away, but remember: come back in September.' Uit de analyses blijkt dat de stelling enige aanpassing behoeft. Eind juli is de beste maand om te verkopen om pas begin oktober weer in de markt te stappen. De belegger die het zo had gedaan, had gemiddeld ruim 2 procent meer koerswinst gemaakt.

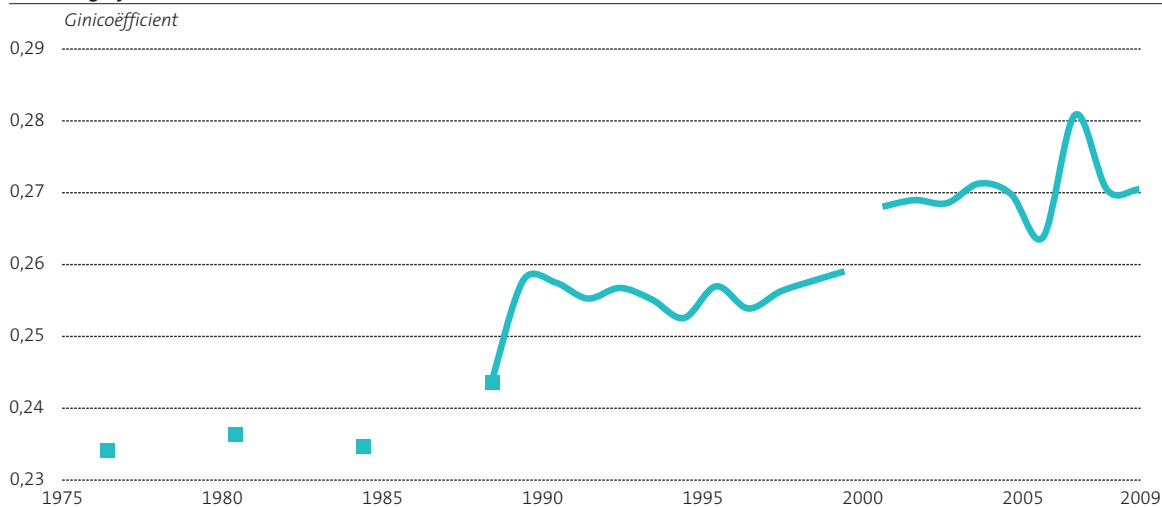
Ongelijke inkomens

Ruim een half miljoen huishoudens moeten momenteel zien rond te komen van een laag inkomen. Voor een werkloze of bijstandsvanger komt dat neer op gemiddeld 17,5 duizend euro per jaar. Een op de tien huishoudens lukt het dan ook maar moeilijk de eindjes aan elkaar te knopen. Dat geldt vooral voor de huishoudens die jarenlang onder de lage-inkomensgrens zitten. De positie van deze huishoudens steekt schril af tegen die van de

kleine groep huishoudens die meer dan één miljoen euro per jaar verdient.

De verschillen in inkomen zijn groot. Ze veranderen bijvoorbeeld als werkenden meer gaan verdienen terwijl tegelijkertijd op sociale uitkeringen wordt bezuinigd. Een specifieke maatstaf voor het meten van inkomensongelijkheid – de Gini-coëfficiënt, een getal tussen 0 en 1 – brengt deze verandering in beeld: hoe dichter bij nul, hoe geringer de inkomensongelijkheid.

Inkomensongelijkheid

Tussen 1977 en 1985 veranderde de inkomensongelijkheid nauwelijks. Vrijwel iedereen – werkenden en uitkeringsgerechtigden – ging er op achteruit. Na 1985 namen de inkomensverschillen flink toe. De lonen stegen, de uitkeringen werden bevroren en het aantal alleenstaanden – met minder inkomen – en tweeverdieners – met meer inkomen – groeide. Van 1989 op 1990 steeg de ongelijkheid fors, grotendeels als gevolg van de operatie-Oort, een belastingherziening die de lasten voor de werkenden behoorlijk verlichtte. De economie belandde na 1990 in een dal, maar veerde vanaf 1994 weer op. De inkomens-

ongelijkheid nam in die jaren aanvankelijk licht af, maar vanaf 1995 weer toe. Dat komt vooral de grotere arbeidsparticipatie van vrouwen.

De Gini-curve heeft in het eerste decennium van de huidige eeuw een grilliger verloop. Vóór 2005 veranderde de ongelijkheid weinig, daarna volgde een lichte gelijktrekking (in 2006) en het tegenovergestelde in 2007, toen vooral de hoogste inkomens profiteerden van de economische groei. Een jaar later trof economische crisis deze groep als eerste, waardoor de ongelijkheid in 2008 weer afnam.

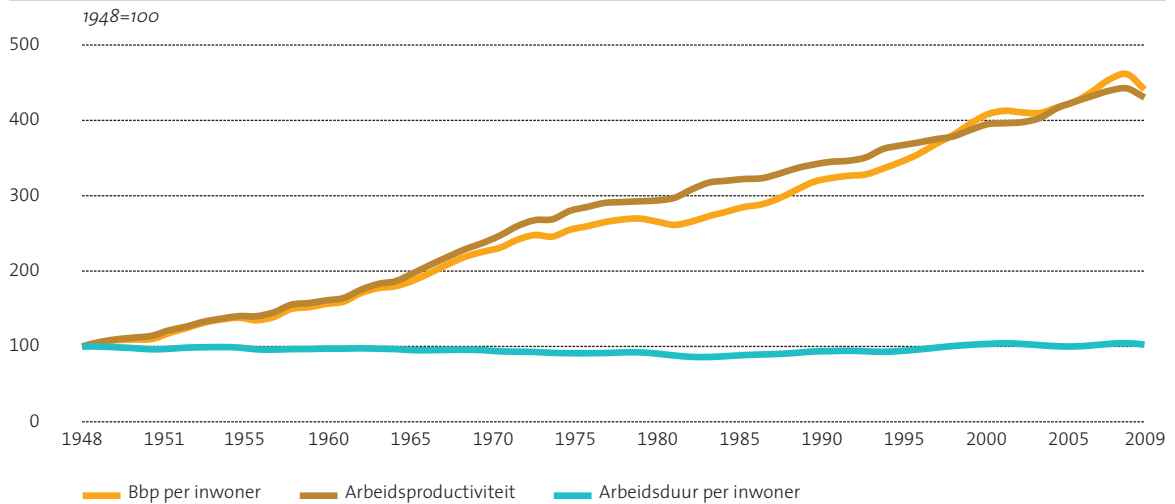

Na 1948 verviervoudiging verdiensten

Sinds 1948 zijn de verdiensten per inwoner meer dan verviervoudigd. Deze verdiensten, afgemeten aan het bruto binnenlands product per inwoner, kunnen op twee manieren toenemen. Allereerst doordat relatief meer mensen werken of de werkenden gemiddeld meer uren maken. Daarnaast kan het bbp per inwoner stijgen door toenemende arbeidsproductiviteit, dus als per gewerkt uur meer toegevoegde waarde wordt gecreëerd.

De economische groei in Nederland staat de komende decennia onder druk door de voortgaande vergrijzing. Om de groei op peil te houden worden maatregelen overwogen om meer mensen aan het werk te krijgen. In de afgelopen zestig jaar is gebleken dat vooral een stijging van de arbeidsproductiviteit tot groei van het bbp per inwoner heeft geleid. De arbeidsduur per inwoner is na de oorlog nauwelijks veranderd.

Ontwikkeling bbp per inwoner en arbeidsproductiviteit

De arbeidsduur per inwoner is afhankelijk van de arbeidsdeelname, de arbeidsduur per werkende en de bevolkingsopbouw. Vanaf de beginjaren tachtig zijn meer mensen gaan werken. Hierdoor kon vooral in de jaren negentig het bbp per inwoner versneld toenemen. De voortdurende afname van de arbeidsduur per werkende deed dit effect deels weer teniet. Veranderingen in de bevolkingsopbouw pakten tot de jaren negentig positief uit: een steeds groter deel van de bevolking bevond zich in de werkzame leeftijd (15 tot 65 jaar). Vanaf begin jaren negentig is de ontwikkeling van de bevolkingsopbouw echter ongunstig.

De verhouding tussen het aantal 15- tot 65-jarigen en 65-plussers is afgenomen van acht op één in 1950 tot vierenhalf op één in 2009, en zal naar verwachting verder afnemen tot tweeënhalp op één in 2030. Bij ongewijzigde omstandigheden betekent dit dat in 2030 de verhouding tussen werkenden en de totale bevolking, en daarmee het bbp per inwoner, lager zal liggen dan nu.

Als de arbeidsproductiviteit echter net zo veel zal toenemen als in de voorgaande drie decennia, dan zal dit het negatieve effect van de vergrijzing op het bbp per inwoner ruimschoots compenseren.

Meer inkomen door hogere arbeidsproductiviteit

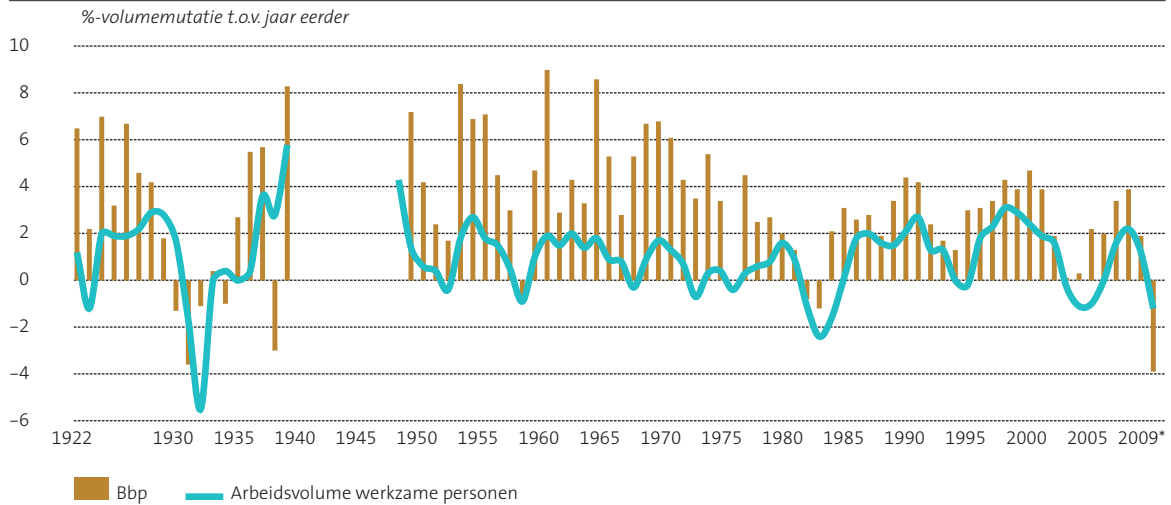
Groei en krimp

De Nederlandse economie kromp in 2009 met 3,9 procent. Een dergelijke krimp is niet eerder door het CBS gemeten, zelfs niet tijdens de depressie van de jaren dertig van de vorige eeuw. De voorlaatste keer dat de economie kromp, in 1982, was dat met 1,2 procent. De grootste krimp in de jaren dertig was 3,6 procent in 1931. De oorzaak van de economische malaise in 2009 was, net als in de jaren dertig, een financiële crisis in de Verenigde Staten. De

recessie in de jaren tachtig was een gevolg van de twee oliecrises in de jaren zeventig.

De werkgelegenheid daalt flink tijdens een recessie. In 2009 was de afname 1,1 procent. Ten opzichte van de economische krimp valt dat nog mee. De arbeidsmarkt reageert doorgaans vertraagd en gematigd op conjuncturele ontwikkelingen. In de jaren dertig was de werkloosheid ongekend hoog en slonk de werkgelegenheid sterk met als uitschieter de

Economische groei en werkgelegenheidsgroei

krimp van 5,5 procent in 1932. Ook in de jaren tachtig lag de werkloosheid veel hoger dan in 2009. Opvallend in 2010 is het snelle herstel van de arbeidsmarkt. De forse toename van de werkloosheid in 2009 is inmiddels omgeslagen in een daling.

De crisis van de jaren dertig was het meest dramatisch. De terugval van de economie in de jaren tachtig en 2009 had minder grote gevolgen voor de bevolking omdat het welvaartsniveau veel hoger lag. Het sociale vangnet was veel breder, de uitkeringen lagen hoger. De crisis hield ook minder lang aan dan in de jaren dertig.

Anno 2009 doen overheden enorm hun best om de crisis te bestrijden. Daarbij valt op dat landen meer dan voorheen samen optrekken en niet te veel eigen bedrijven en instellingen voortrekken. In de jaren dertig namen overheden daarentegen wereldwijd protectionistische maatregelen. Dit had een verdere neergang van de economie tot gevolg.

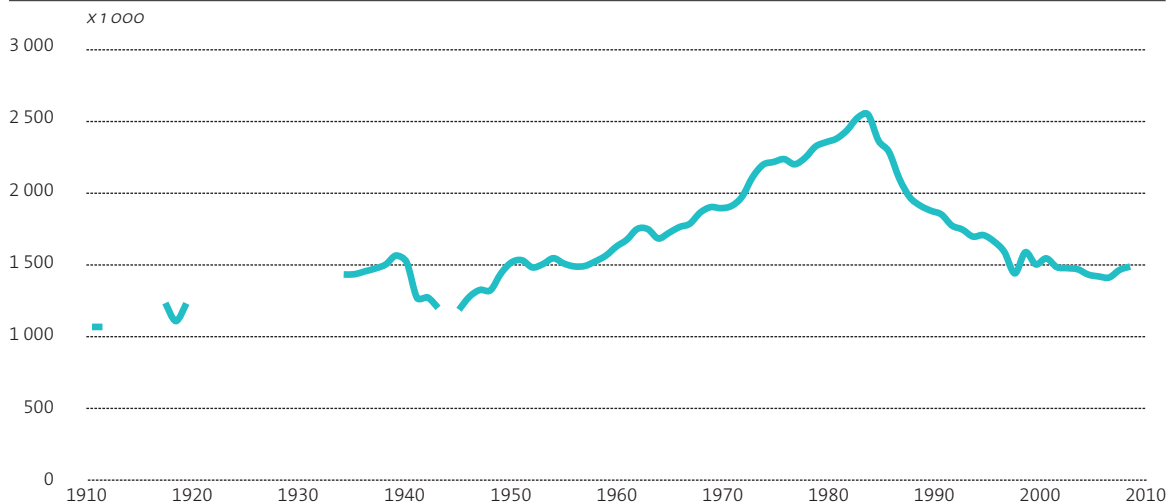

Drukker in de wei

In 1910 liepen ruim twee miljoen runderen op de Nederlandse weilanden. Ruim de helft van de rundveestapel – 1,1 miljoen stuks – bestond uit melkvee (koeien en kalveren). Friesland en Zuid-Holland waren de voornaamste rundveeprovincies. In deze provincies liep 30 procent van de totale rundveestapel. Friesland telde de meeste runderen (307 duizend), Zuid-Holland had de meeste melkkoeien (178 duizend). Het aantal melkkoeien is toegenomen van 1,1 mil-

joen in 1910 tot 1,49 miljoen in 2009. Het is in honderd jaar tijd per saldo dus wel wat drukker geworden op de Nederlandse velden. Tussendoor is het drukker geweest. In de jaren zeventig was het aantal melkkoeien toegenomen tot boven de 2 miljoen, in 1983 en 1984 liepen er maar liefst 2,5 miljoen melkkoeien rond. Aangemoedigd door een gegarandeerde melkprijs produceerden boeren veel meer melk dan er vermarkt kon worden. De invoering van melk-

Melk- en kalfkoeien

quota en boetes op teveel geproduceerde melk (superheffing) hebben de omvang van de melkveestapel en de melkproductie sterk teruggebracht.

De melkveehouderij heeft zich in honderd jaar tijd langzaam verplaatst naar Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant. Toch lopen nog steeds de meeste melkkoeien in Friesland (267 duizend). Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant volgen met 242 duizend, 229 duizend en 214 duizend melkkoeien. Nagenoeg tweederde van de melkveestapel staat in deze vier provincies. Onder invloed van, onder meer, een toenemen-

de intensivering van het weidebedrijf, verbeterde huisvestingssystemen, nieuwe voedings-technieken en een doelmatiger aanfok is de melkproductiviteit van de koe de afgelopen eeuw vrijwel voortdurend toegenomen. Lag rond 1910 de jaarlijkse melkgift van een koe nog maar net boven de 2 500 liter, in 1936/1939 lag de gemiddelde melkgift al boven de 3 500 liter. Inmiddels geeft een melkkoe al bijna 8 duizend liter melk per jaar.

Dankzij deze geweldige productiviteitsstijging zorgen bijna 35 procent meer melkkoeien in 2009 voor een viermaal zo grote melkproductie als in 1910.

Arbeid

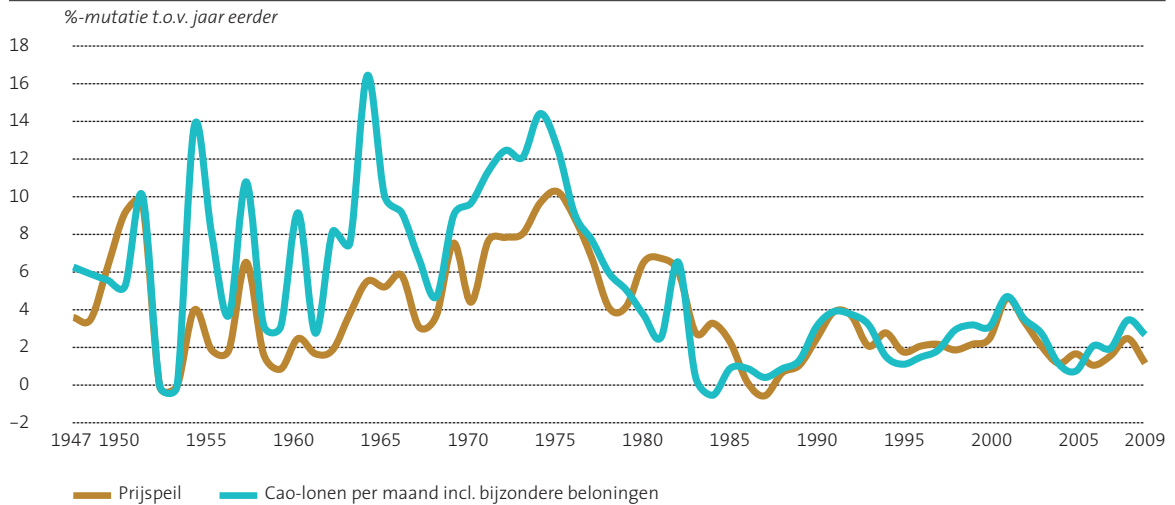
Geregelde lonen

In Nederland zijn bijna 1 200 cao's van kracht. Die bevatten afspraken tussen werkgevers en werknemers over de arbeidsvoorwaarden voor een bepaalde periode. Meestal is loon het belangrijkste onderwerp, maar ook over zaken als scholing, pensioenregeling of kinderopvang worden afspraken gemaakt. Ongeveer 80 procent van de werknemers valt onder een cao. Bij de onderhandelingen over het loon wordt altijd scherp gelet op de inflatie.

De eerste cao is in 1894 afgesloten. Amsterdamse diamantarbeiders hadden met een grote stakingsactie de werkgevers gedwongen afspraken te maken over de tarieven.

De eigenlijke doorbraak vond plaats na de Tweede Wereldoorlog. Om de internationale concurrentiepositie van Nederland te verbeteren, wilde de regering de prijzen en lonen laag houden. De lonen werden gekoppeld aan de

Cao-lonen en prijspeil

kosten van levensonderhoud. Vanaf 1953 mochten de lonen ook toenemen met de arbeidsproductiviteit. Echter, door het tekort aan arbeidskrachten waren werkgevers gedwongen hogere lonen te bieden.

Na 1959 wordt het steeds moeilijker om de geleide loonpolitiek vol te houden. In 1964 is de arbeidsmarkt niet meer te houden en ontploft de loonontwikkeling. De lonen stegen gemiddeld met meer dan 16 procent. In de jaren erna stijgt de welvaart razendsnel.

De onstuimige loonontwikkeling vlakke na 1975 geleidelijk af. In 1981 stegen de lonen nog maar

met minder dan 3 procent. De overheid maakte in deze jaren vaak gebruik van haar bevoegdheid om in te grijpen in de loonvorming.

Na 1982 begint met het Akkoord van Wassenaar een lange periode van loonmatiging die doorloopt tot en met vandaag. Werkgevers en werknemers spraken arbeidstijdverkorting af in ruil voor loonmatiging. Sindsdien schommelt de jaarlijkse loonsstijging tussen de 0 en 4 procent. Ook de inflatie beweegt binnen deze bandbreedte.

Sinds 1982 nauwe band tussen lonen en inflatie

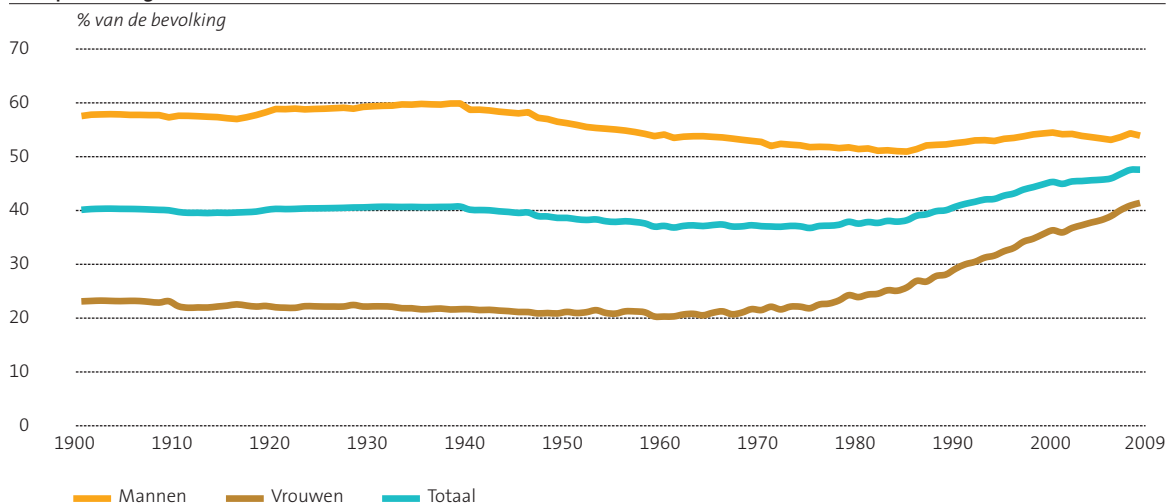
Inhaalslag werkende vrouwen

In een eeuw tijd is de omvang van de Nederlandse bevolking ruim driemaal zo groot geworden. Telde ons land in 1900 nog maar 5,2 miljoen inwoners, in 2010 waren dat er 16,6 miljoen. De beroepsbevolking is echter in deze periode verviervoudigd, van 2,0 miljoen naar 7,8 miljoen. Desondanks bleef het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking lange tijd vrijwel gelijk: het schommelde tot de jaren negentig rond de 40 procent. Achter deze

grote aantallen en ogenschijnlijke stabiliteit gaan grote verschuivingen schuil in wie kon, mocht en wilde werken.

Vanaf de jaren negentig is de relatieve beroepsbevolking toegenomen tot 48 procent in 2009. Deze toename is vooral te danken aan de vrouwen. Hun deelname aan de arbeidsmarkt steeg de afgelopen vijftig jaar spectaculair. Sinds 1960 is de vrouwelijke beroeps-

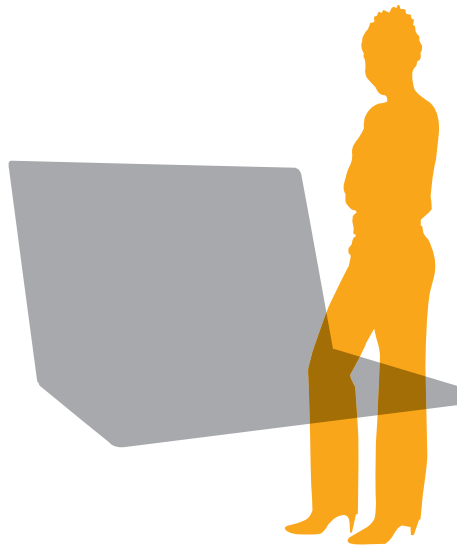
Beroepsbevolking

bevolking als percentage van de totale bevolking verdubbeld van ongeveer 20 procent (1960) naar ruim 40 procent in 2009. Bij de mannen daalde de participatie aanvankelijk, van bijna 60 procent in 1900 naar ongeveer 51 procent midden jaren tachtig. Daarna is het weer licht toegenomen tot circa 54 procent in 2009.

Ook de economische structuur veranderde sterk. Werkten rond 1900 drie op de tien werkenden nog in de landbouw, 110 jaar later is dat aandeel gezakt tot onder de 2 procent. Ook in de textielindustrie, de huiselijke diensten,

mijnbouw en kledingbedrijven daalde de werkgelegenheid. In de dienstensector, vooral in de handel, de vrije beroepen, het onderwijs, banken en verzekeringsmaatschappijen, nam echter de werkgelegenheid snel toe. De werkgelegenheid in de dienstensector is sinds 1900 zelfs verdubbeld. Vrouwen hebben hun positie op de arbeidsmarkt kunnen verstevigen door de sterke werkgelegenheidsgroei in de dienstensector.

Stakingspatronen

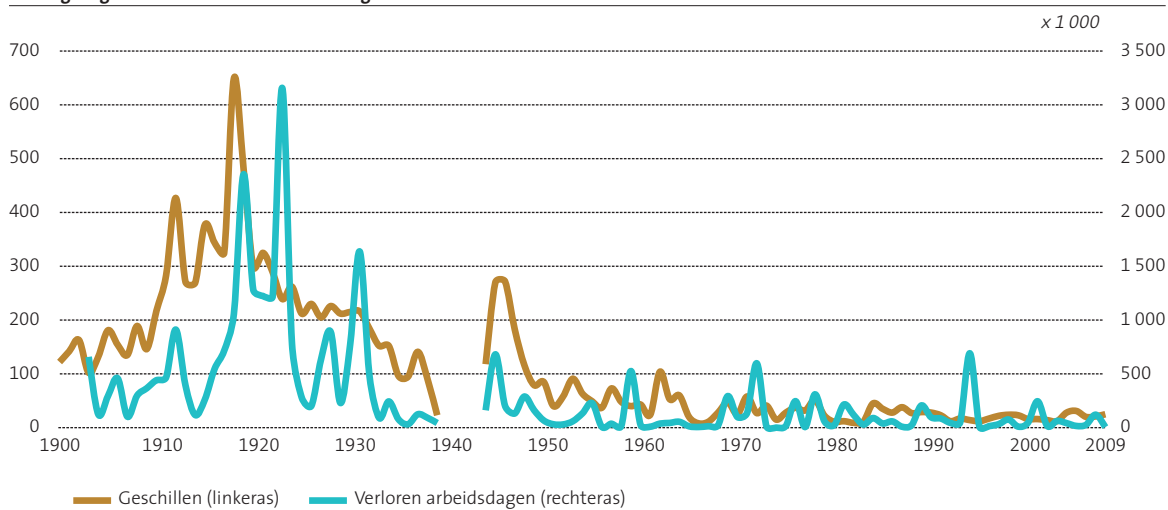
Het was mei 1823. Een aannemer had zijn grondwerk voor de aanleg van het Noord-Hollands Kanaal goedkoop aangenomen. Hij kon alleen zelf nog wat verdienen door te knijpen in de lonen van zijn werklieden. De onrust onder de arbeiders was groot.

Op een dag riep een van de grondwerkers op om te staken voor meer loon. De mannen hielden het acht dagen vol, toen ging de aannemer door de knieën. Hij betaalde meer loon, maar

niet aan iedereen. Daarop volgde nieuwe actie. Zo'n driehonderd man trok op naar de keet van de aannemer. Toen enkelen naar binnen wilden, schoot de aannemer twee mannen dood. Enkele ingenieurs die bij het werk betrokken waren, wisten de zaak te sussen, maar toen de aannemer zich even later liet zien, sloegen de stakers hem dood.

Van dit soort kleine, spontane stakingen zijn er in de 19de eeuw vele honderden geweest. De

Stakingen: geschillen en verloren arbeidsdagen

meeste vonden plaats in het grondwerk in het noorden en oosten van ons land, door dijkwerkers, polderjongens en veenarbeiders. Deze vroege stakingen gingen vaak met veel geweld gepaard. Staken was tot 1872 verboden. Als er gestaakt werd, traden politie en marechaussee hardhandig op. Dat harde optreden hielp overigens niet altijd en maakte soms de stakers alleen maar gewelddadiger.

Na de spoorwegstakingen van 1903, die werden gevoerd over het recht van arbeiders om zich in een vakbond te organiseren, werd het ambtenaren en spoorwegpersoneel wettelijk

verboden om te staken. Dat verbod is pas in 1979 geschrapt.

Stakingspatronen zijn in de loop van de twintigste eeuw ingrijpend veranderd. Destijds werd het stakingsbeeld bepaald door vele tientallen, soms honderden kleine stakingen, met weinig deelnemers die lang staakten. In recente jaren is het aantal stakingen gering, het aantal stakers is evenwel hoog en de duur van de staking (in termen van het aantal verloren stakingsdagen) is beperkt.

Welzijn

Steeds meer academici

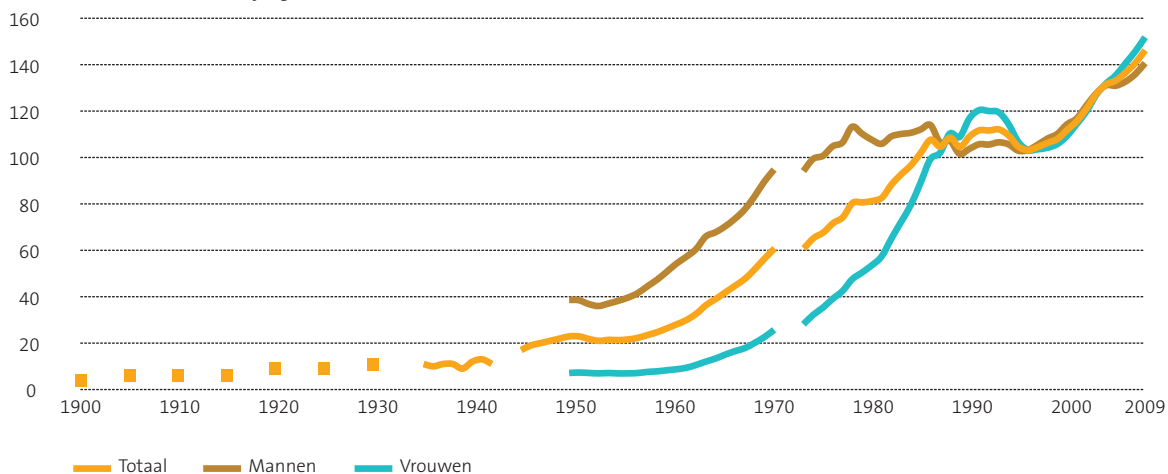
Nederland telt steeds meer academici. In 2009 had bijna 10 procent van de bevolking van 15 tot 65 jaar een diploma van het wetenschappelijk onderwijs. Dertig jaar geleden was dat nog geen 3 procent. In de afgelopen eeuw is het aantal studenten spectaculair toegenomen: van ongeveer 3 duizend in 1900 tot liefst 233 duizend in 2009. De eerste universiteit in ons land dateert van 1575 en was een geschenk van Willem van Oranje aan de Leidenaren. Eind

zestiende eeuw telde deze universiteit een paar honderd studenten.

Omstreeks 1900 hadden Nederlandse universiteiten bijna 3 duizend studenten. Dat komt overeen met 4 studenten per duizend 18- tot 26-jarigen. De deelname aan wetenschappelijk onderwijs nam pas echt een vlucht na de Tweede Wereldoorlog. In 1945 telde ons land 22 duizend studenten, 17 per duizend 18- tot

Aantal studenten wetenschappelijk onderwijs

Per duizend 18- tot 26-jarigen

26-jarigen. Dat aantal steeg naar 146 in 2009. In 65 jaar tijd is het aantal studenten dus bijna vernegeenvoudigd.

Pas in 1871 deed de eerste vrouw haar intrede op de universiteit, Aletta Jacobs. Het aantal vrouwen aan de universiteit bleef lang zeer beperkt. Begin twintigste eeuw waren het er niet veel meer dan honderd. Dat had onder meer te maken met het heersende vrouwbeeld van die tijd. Tot midden jaren zeventig bleef de groei van het aantal vrouwen achter bij die van de mannen. Daarna vond een enorme inhaalslag plaats. In 1989/1990 studeerden voor het eerst meer vrouwen aan de universiteit dan mannen.

De sterke groei van de onderwijsdeelname na 1945 hangt samen met snelle opbouw van de welvaartsstaat. Daar waren veel hoogopgeleiden voor nodig. Dit heeft er ook toe geleid dat de ongelijkheid in onderwijskansen sterk verminderd is. Hiermee is het universitair onderwijs voor grotere groepen toegankelijk geworden. Daarnaast zorgde de verruiming van het beurzenstelsel in de jaren zestig en zeventig ervoor dat meer jongeren zijn gaan studeren.

Ongelijkheid in onderwijskansen sterk verminderd

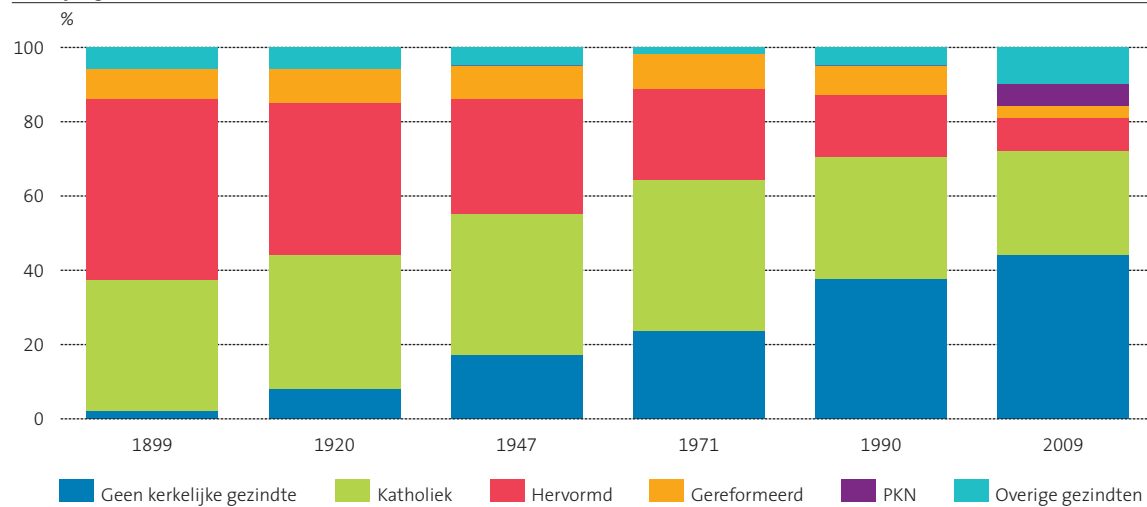
Toenemende onkerkelijkheid

Rond 1900 was het kerkelijke landschap in ons land nog overzichtelijk: 90 procent van de Nederlanders ging naar de Nederlandse hervormde kerk, de katholieke kerk of een gereformeerde kerk. Zes procent ging naar een andere kerk, 2 procent van de Nederlanders voelde zich niet verbonden met een kerk.

Ruim honderd jaar later is het beeld totaal anders. In 2009 rekenden nog geen zes op de tien Nederlanders zich tot een kerkgenootschap.

De helft van hen (28 procent) was katholiek, 9 procent was hervormd, 3 procent gereformeed, 6 procent van de Protestantse Kerk in Nederland (een verbinding van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in 2004). De overige gezindten waren gegroeid tot 10 procent. De onkerkelijkheid is thans getalsmatig de belangrijkste hoofdstroming (44 procent).

Kerkelijke gezindten

Functieverlies, dat is de verklaring voor de toenemende onkerkelijkheid. De modernisering van de samenleving bracht een grotere pluri-formiteit op het gebied van zingeving en levensbeschouwing. Denk aan de, aanvankelijk sterk anti-kerkelijke, socialistische arbeiders-beweging. Nieuwe instituties namen de rol van kerk en godsdienst over in, bijvoorbeeld, de armenzorg en het verenigingsleven, kerkelijke en godsdienstige waardenpatronen boetten aan betekenis in.

De toenemende onkerkelijkheid heeft ook een sociale oorzaak: meer welvaart, een grotere mobiliteit, een hoger opleidingsniveau en niet

te vergeten: de komst van de televisie, zorgden ervoor dat kerken hun greep op hun leden begonnen te verliezen.

De secularisatie heeft in ons land dus tot een grote, formele onkerkelijkheid geleid. Vrijwel nergens in de wereld was die ontwikkeling zo sterk als in ons land. Het betekent, aan de andere kant, dat het lidmaatschap van een kerk in ons land, veel meer dan elders, een bewuste persoonlijke keuze is.

Dat verklaart bijvoorbeeld de actievare betrokkenheid van kerkleden met hun kerk vergeleken met andere landen.

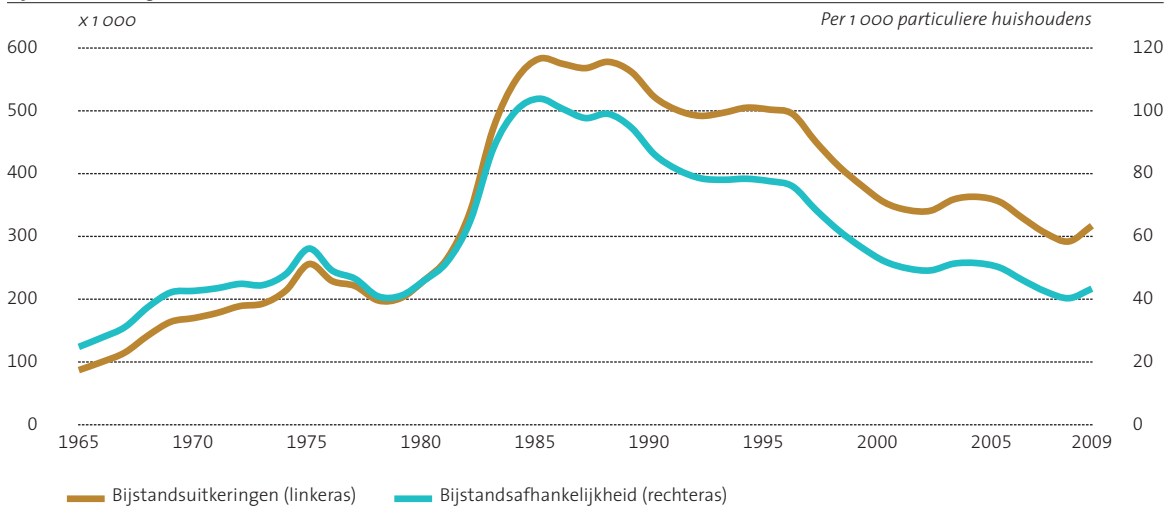
Bijstand: van inkomen naar werk

In Nederland is de zorg voor de minst draagkrachtigen al eeuwenoud. De 'bijstand' zoals we de armenzorg sinds 1965 kennen, is sindsdien permanent aan verandering onderhevig. Met de Algemene Bijstandswet kwam een einde aan de armenzorg als liefdadigheid in Nederland. De wet gaf armen recht op ondersteuning van staatswege.

Het beroep op bijstand nam in de eerste helft van de jaren tachtig explosief toe. Het aantal

uitkeringen steeg van 215 duizend in 1980 naar 583 duizend in 1985. Ruim één op de tien particuliere huishoudens ontving bijstand. Door de slechte economische situatie waren veel mensen werkloos geworden. Een deel raakte na enige tijd aangewezen op bijstand. Ook veel schoolverlaters deden een beroep op de bijstandswet omdat ze geen baan konden vinden. Zo verdrievoudigde het aantal bijstandsuitkeringen aan jongeren tot 25 jaar.

Bijstandsuitkeringen, ultimo december

Pas na 1985 kenterde de situatie, vooral door een heropleving van de economie.

Ook in latere perioden van economisch zwaar weer nam het aantal bijstandsuitkeringen toe. Deze stijgingen staan echter in geen verhouding met die in de beginjaren tachtig. Eind 2009 werden er bijna 317 duizend bijstandsuitkeringen verstrekt, 25 duizend meer dan eind 2008. De hoogte van de uitkering is onder andere afhankelijk van het type huishouden. Van de uitkeringen die eind 2009 zijn betaald ging 61 procent naar alleenstaanden, 22 procent naar alleenstaande ouders (vooral vrouwen) en 16 procent naar echtparen.

Om de vraag naar bijstand in te dammen trof de overheid rond de jaren negentig verscheidene maatregelen waaronder de Jeugdwerkgarantiewet (1992). Niet alleen jongeren profiteerden echter van gesubsidieerde arbeid. Met de banenpoolregeling (1991) en de Melkertbanen (1995) kwamen vooral mensen boven de 23 jaar weer aan het werk. Langzaam verschoof het accent van de bijstand van het geven van inkomen naar het zo snel mogelijk aan werk helpen van uitkeringsgerechtigden. Arbeidsinschakeling staat centraal in de vervanger van de Algemene Bijstandswet, de huidige Wet Werk en Bijstand.

Arbeidsinschakeling centraal

Nieuwe woonstandaarden

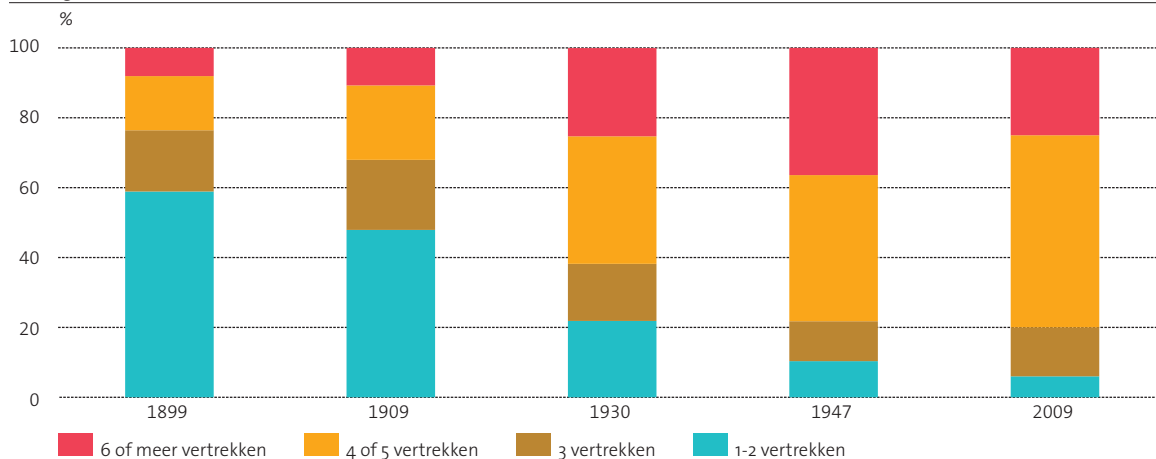
Rond 1900 woonden zeven op de tien Nederlanders in een woning met drie of minder vertrekken (inclusief keuken). Woningen waren overvol. Dat was een ongezonde, maar ook een immorele situatie. De kans op een besmetting was groot. Net als de kans van kinderen om het nachtelijke gesprek, of nog erger: het liefdesleven van de ouders mee te beleven.

De 'overvulling' van woningen was één van de vele kwesties in het beschavingsdebat. Het

gaat hier om het ongewenste samenslapen van adolescente broers en zussen, dat rond 1910 in de meeste grote gemeenten regelmatig voorkwam. Ruimere woningen waren hard nodig. Alleen op die manier kon een hoge morele standaard worden behouden.

Krachtens de Woningwet (1901) kon worden ingegrepen als een woning volgens de voorschriften van de plaatselijke verordening 'over-

Woningvoorraad naar het aantal vertrekken

NB in 2009: vertrek ten minste 4 m²

bevolkt' was. Dat kon in veel gevallen al als een eenkamerwoning bewoond werd door vier personen, een tweekamerwoning door zes personen. Voor de inrichting van de slaapkamers waren aanvullende richtlijnen geformuleerd. Te allen tijde moest worden voorkomen dat jongvolwassenen van verschillend geslacht een slaapkamer deelden. Dat gold in de meeste gemeenten ook voor de situatie waarin een alleenstaande ouder met een (ouder kind) in dezelfde kamer sliep.

Uit deze tijd dateert het begrip hygiënische woning. Zo'n woning bestond uit een woonkamer, een keuken en voldoende slaapkamers:

één voor de ouders, met waar plaats voor een kinderledikant, en een aantal slaapkamers voor de kinderen. Dat aantal moest zo groot zijn dat meisjes en jongens gescheiden konden slapen.

Het was mede dankzij dit soort moreel ongewenste situaties dat nieuwe woonstandaarden zijn geformuleerd. Sinds de Woningwet is er fors geïnvesteerd in woningverbetering. Het aantal woningen met een of twee vertrekken is vandaag de dag gering (6 procent). Veertien procent van de woningen telt drie vertrekken, 80 procent van de woningen telt vier vertrekken of meer.

Gezondheid

Bestrijding hartziekten succesvol

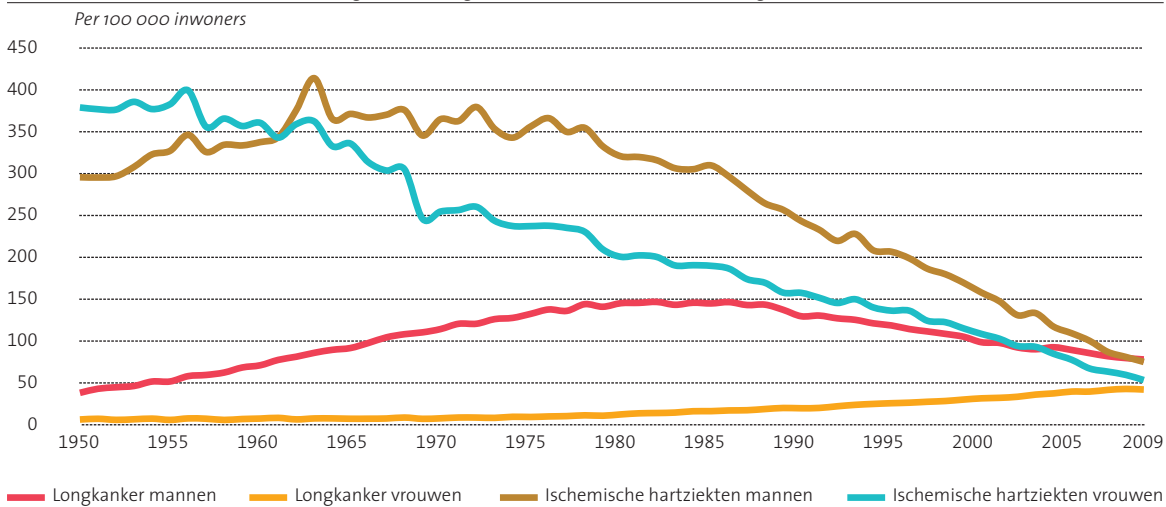
In de strijd tegen ernstige ziekten zijn de afgelopen decennia grote successen geboekt, maar is de winst soms ook maar bescheiden geweest. Relatief groot waren de successen bij het terugbrengen van de sterfte door ischemische hartziekten.

Ischemische hartziekten – aandoeningen van de kransvaten, merendeels hartinfarcten – waren veertig jaar geleden verantwoordelijk voor een kwart van de totale sterfte onder

mannen. Bij vrouwen was ruim een op de zes sterfgevallen hieraan te wijten. Door een combinatie van verbeterde medische technologie en gedragsverandering (gezondere voeding, meer beweging, niet roken) daalde vooral sinds medio jaren tachtig de sterfte door ischemische hartziekten sterk.

De meest recente cijfers laten nog geen vertraging in deze ontwikkeling zien. Momenteel zijn bij minder dan een tiende van de sterfte

Sterfte aan ischemische hartziekten en longkanker naar geslacht (2009 is standaardbevolking)

onder mannen ischemische hartziekten de primaire doodsoorzaak. Bij vrouwen is dit aandeel gedaald tot een op de vijftien.

Het succes in de bestrijding en behandeling van ischemische hartziekten is het grootst geweest op jongere leeftijden. Daarmee is de bijdrage van deze strijd aan de toename van de levensverwachting van Nederlanders relatief groot geweest. Ook is hierdoor de gemiddelde leeftijd van degenen die door een ischemische hartziekte overlijden gestegen. Zo zijn mannelijke slachtoffers tegenwoordig gemiddeld vijf jaar ouder dan in 1970.

Roken is slechts een van vele risicofactoren bij ischemische hartziekten, maar veruit de be-

langrijkste oorzaak van longkanker. Mede omdat de medische successen bij de behandeling van longkanker veel bescheidener zijn geweest, weerspiegelt het aantal sterfgevallen het aandeel van rokers in de bevolking met een vertraging van enkele decennia. Sinds eind jaren vijftig is het aandeel mannen dat rookt sterk gedaald, van 90 naar 30 procent in 2009. Daarentegen nam het aandeel rokende vrouwen in de jaren vijftig en zestig toe, om pas vanaf de jaren zeventig te dalen naar 26 procent in 2009. Dit verklaart waarom de longkankersterfte bij mannen is afgenomen en bij vrouwen toegenomen.

Matige drinkers

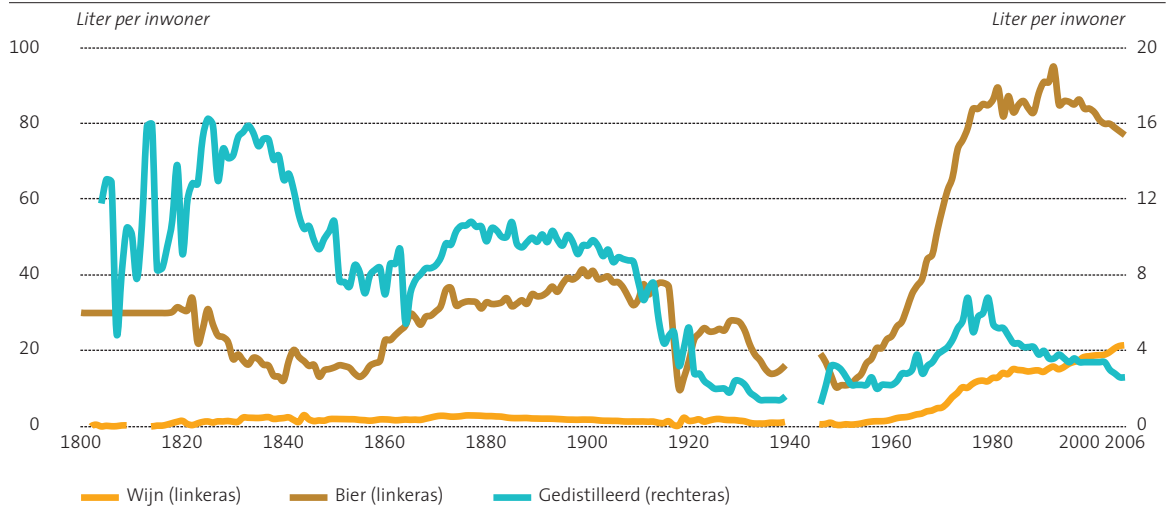
In de beeldvorming staan Nederlanders te boek als grote drinkers. Toch zijn ze dat niet: vrijwel nergens in Europa wordt zo weinig gedronken als in ons land. Luxemburgers, Ieren en Duitsers drinken veel meer, en alleen in Griekenland, Italië en Zweden wordt minder gedronken.

Twee eeuwen geleden was het verbruik van alcohol – bier, wijn en gedistilleerd – hoog in

ons land. In de jaren 1820–1840 was het zo'n 8 tot 10 liter pure alcohol per hoofd. Daarna zakte het tot onder de 5 liter rond 1855, waarna het rond de 7 liter per hoofd stabiliseerde. Vanaf 1900 daalde het verbruik snel tot 1,5 liter in de jaren dertig van de vorige eeuw.

Drankgebruik – en drankmisbruik – is van alle tijden. Het is door veel schrijvers in verband gebracht met armoede. Ironisch genoeg nam in ons land het drankgebruik pas echt toe toen

Alcoholverbruik

in de loop van de 19de eeuw de armoede een politieke kwestie werd. Hogere reële lonen zorgden ervoor dat de arbeider niet alleen meer vlees en suiker, maar ook meer sterke drank kon aanschaffen.

Drankwetgeving is er verantwoordelijk voor dat in de loop van de 19de eeuw het gebruik van sterke drank drastisch verminderde. Maar ook maatschappelijke ontwikkelingen speelden een rol: een grotere bestaanszekerheid, vast werk en een vast leefpatroon hielpen ontegenzeggelijk, evenals een kortere werkdag, betere huisvesting en ruimere ontspannings-

mogelijkheden dan het loutere vertier in de kroeg. Toen tegen het eind van de eeuw het verenigingsleven opkwam en mensen gingen sporten, was er een alternatief voor het dranklokaal.

Het niveau van het verbruik van de jaren dertig van de 19de eeuw zou pas weer rond 1970 worden bereikt. Dankzij de welvaartsgroei steeg het verbruik van gedistilleerd van 5,5 liter pure alcohol per hoofd in 1970 tot 8 liter in 1995. Rond dat niveau staat het in 2009 nog steeds.

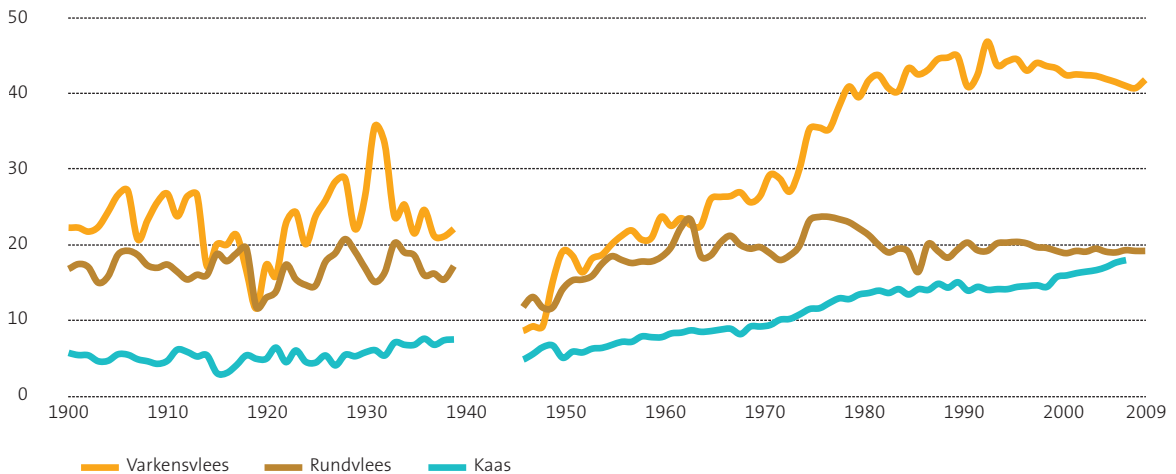
Lof voor erwt en boon

In 1913 wijdde CBS-directeur Henri Methorst een onderzoek aan het probleem van de arbeidersvoeding. Arbeiders aten volgens hem te eenzijdig: teveel aardappelstamppotten en te weinig eiwitten. Daardoor kon hij zijn werk niet goed doen en kreeg hij zwak nageslacht. Methorst wist zich gesterkt door de statistiek, want al in 1909 was het verband tussen hogere reële lonen en het hogere eiwitgehalte van de voeding aangetoond.

Methorst had veel lof voor de kookscholen die pionierswerk verrichtten op het gebied van maaltijdbereiding. Zij waren er in geslaagd de bevolking, vooral in de grote steden, te winnen voor de erwt en de boon door de vrouw te leren die klaar te maken met uitgebraden spek of met een uien- of speksaus, waardoor de flauwe smaak verdween. De meerconsumptie van erwten en bonen, maar ook van rijst, (paarden) vlees, vis, kaas en margarine verhoogde het

Consumptie van rundvlees, varkensvlees en kaas

Kg per hoofd van de bevolking

eiwitgehalte van de voeding. In de loop van de twintigste eeuw kwam aan de gewraakte eetcultuur een eind. Onder invloed van stijgende lonen werd het voedselpakket meer divers. Het verbruik van aardappelen verminderde van bijna 130 kg per hoofd rond 1910 tot nog geen 90 kg thans. De consumptie van rund- en varkensvlees nam tussen 1910 en 2009 met bijna 20 kg per hoofd toe, het kaasverbruik verdriedvoldigde.

Al in de jaren vijftig was de productie van aardappelen al groter dan het verbruik. Enkele aardappeltelers in de Achterhoek, verenigd in de

Aardappel Verwerkende Industrie Keppel en Omstreken (Aviko), begonnen in 1962 met de verwerking van consumptieaardappelen tot gesneden, vorgebakken en verpakte patat.

Het frietje was jaren daarvoor al vanuit België via de Brabantse kermissen naar ons land gekomen. Het werd gegeten in eetsalons en cafetaria's.

Met de innovatieve fabriekspatat zou spoedig een nieuwe markt voor de aardappel worden aangeboden.

**Energie, milieu
en natuur**

Energieverbruik

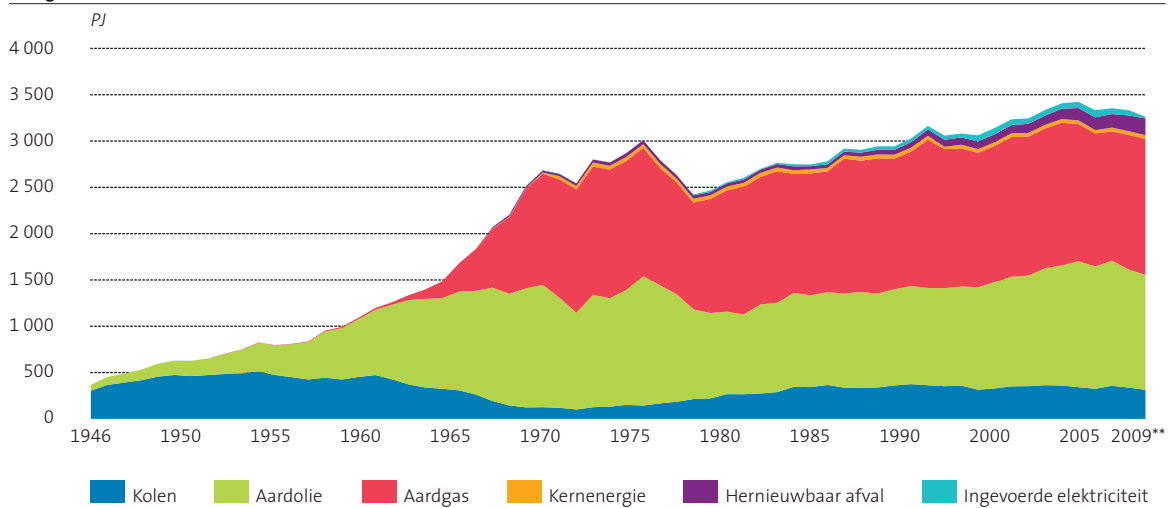
De afgelopen 65 jaar is het verbruik van energie verachtvoudigd. Na de Tweede Wereldoorlog was de groei nog bescheiden en constant, maar in de jaren zestig kreeg deze een bijna onbeperkt karakter. In 1974 kwam hier een abrupt einde aan. Dit was na het verschijnen van het rapport van de Club van Rome over de grenzen van economische groei (1972), en de eerste oliecrisis (1973). Na de tweede oliecrisis van 1979 daalde het energieverbruik fors tot

begin jaren tachtig. Daarna zette weer een periode van constante groei in met af en toe een piekje door een strenge winter.

Rond 2005 bereikte het energieverbruik een maximum waarna het weer licht daalde. Dit kwam door efficiënter gebruik van aardgas en de economische crisis van 2008.

De groei van het energieverbruik viel afgelopen eeuw samen met de komst van nieuwe

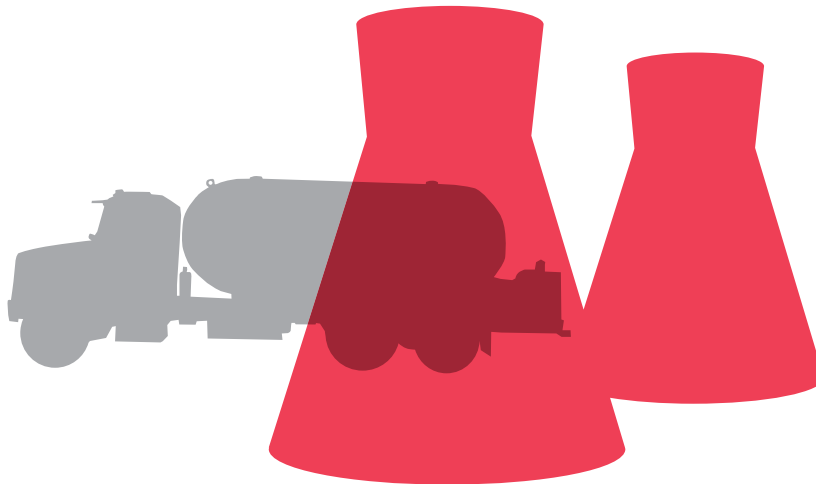
Energieverbruik

energiebronnen. Honderd jaar geleden werd naar verhouding nog veel – eigen – steenkool verbruikt. Steenkool heeft inmiddels aan betekenis ingeboet. In de jaren vijftig groeide vooral de inzet van aardolie als brandstofbron en maakte de vondst van het aardgas in Groningen – in 1959 – de bijna ongelimiteerde groei van het energieverbruik in de jaren zestig mogelijk.

Sinds de oliecrises van de jaren zeventig wordt geprobeerd over te schakelen op andere energiebronnen dan kolen, olie en gas. Deze omschakeling verloopt langzaam, maar gestaag.

Zo was in 2009 bijna 7 procent van de energie afkomstig van andere dan de fossiele bronnen kolen, olie en gas. Daar staat tegenover dat het olieverbruik de afgelopen twintig jaar nog wel steeg en het aardgasverbruik sinds begin jaren negentig op een hoog niveau blijft.

Vuilnisophaal

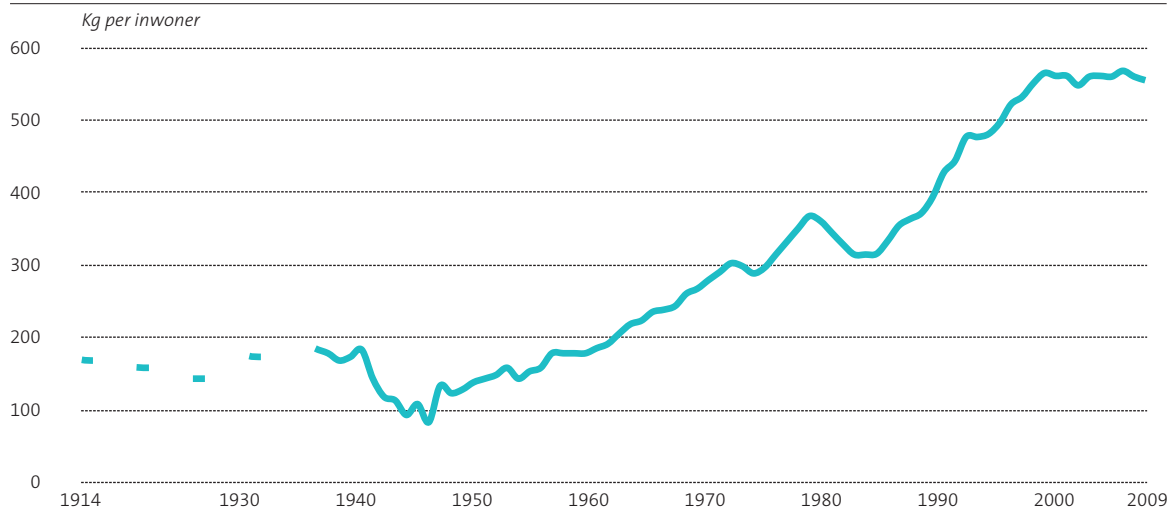
Burgers uit de steden lieten hun vuil en afval vroeger gewoon op straat achter of wierpen het in de stadsgracht. Overal in de stad lagen mesthopen.

Toch waren Nederlanders geen grote smeerpetsen. Formele regelingen over het ophalen van het huisvuil zijn dan ook al oud. Het was niet zelden de verantwoordelijkheid van armbesturen of een voor dat doel opgericht Werkfonds. Tegen een schamel inkomen lieten

deze fondsen hun steuntrekkende arbeiders de straten schoonmaken.

De inzameling en verkoop van het vuil was een mooie bron van inkomsten voor de stad. De stadsmest van Groningen ging bijvoorbeeld naar de nabijgelegen veenkoloniën. De stad had een aantal veengronden in eigendom. Huurders waren verplicht ze met stadsvuil te bemesten. Nijpend werd het afvalprobleem vanaf de tweede helft van de negentiende

Huisvuil

eeuw. De berg huisvuil nam sneller toe dan de bevolking. Het was een gevolg van industrialisatie, welvaarts groei, bevolkingsgroei en revolutiewoningbouw. Artsen wezen op het verband tussen het ontstaan van ziekten en het vuil in de omgeving. De zorg om de volksgezondheid dwong de stadsbesturen om de straten goed schoon te houden. Opzichters van de gemeentereiniging in Amsterdam hadden bijvoorbeeld de bevoegdheid om overtreders van de reinigingsvoorschriften te bekeuren.

In 1938 was het ophalen van het huisvuil inmiddels goed geregeld. Er waren reinigings-

diensten in vrijwel alle gemeenten met 5 duizend inwoners of meer. Deze diensten bereikten meer dan 95 procent van de bevolking. In de grootste gemeenten gebeurde de vuilnisophaal meestal door de gemeente zelf, door een eigen reinigingsdienst of door gemeentewerken. Soms werkte de gemeente daarbij samen met particuliere bedrijven.

De berg huishoudelijk afval is blijven toenemen, van 175 kg per inwoner in 1938 tot ruim 550 kg in 2009. In dit laatste jaar is ruim 9 miljoen ton huishoudelijk afval ingezameld, waarvan de helft gescheiden.

Stadsreiniging al eeuwen geregeld

Verantwoording

Bronnen

Databases van het CBS, RIVM (huisvuil).

Literatuur

Methorst, H.W., 'Volksvoeding', in: *Tijdschrift voor Sociale Hygiëne* 15 (1913), nr. 8, p. 261–277 en nr. 9, p. 291–334.

Veetelling 1910. Directie van de Landbouw. ('s-Gravenhage 1910)

Velden, S. van der, *Stakingen in Nederland. Historische arbeidersstrijd 1830–1995*. (Amsterdam 2000)

Zanden, J.L. van, en S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*. (Den Haag 1993)

111 jaar statistiek in tijdreeksen, 1899–2010 (Den Haag/Heerlen 2010)

Foto's

Beeldbank Centraal Bureau voor de Statistiek (pagina 4)

Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (pagina 6, 13, 15, 35, 45, 46, 49)

Collectie VeldWerk, Amsterdam (pagina 27, 28, 53)

Hollandse Hoogte, Amsterdam (omslag, pagina 16, 19, 36, 54)

Verklarende tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
**	= nader voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
o (o,o)	= het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets	= (blank) een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2009–2010	= 2009 tot en met 2010
2009/2010	= het gemiddelde over de jaren 2009 tot en met 2010
2009/'10	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2009 en eindigend in 2010
2007/'08– 2009/'10	= boekjaar enzovoort, 2007/'08 tot en met 2009/'10

In geval van afronding kan het voorkomen dat de som van de aantallen afwijkt van het totaal.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Grafimedia

Druk

OBT bv, Den Haag

Ontwerp

Telldesign, Rotterdam

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Internet

www.cbs.nl

Oplage: 35 000 exemplaren

Prijs: € 3,45

ISBN: 978-90-357-1622-3

Inlichtingen

Tel (088) 570 70 70

Fax (070) 337 59 94

Via contactformulier:
www.cbs.nl/infoservice

60217201001 A-321

